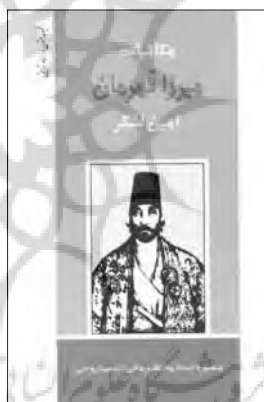

مکاتبات امین لشکر

• ناهید کشتمند

■ کتاب: مکاتبات میرزا قهرمان امین لشکر
 ■ منصوره اتحادیه (نظام مافی)، سعید روحی
 ■ تهران. نشر تاریخ ایران، چاپ اول، ۱۳۸۷، صفحه ۴۴۷

کارشناس ارشد تاریخ

میرزا قهرمان قمشه‌ای اصفهانی در سال ۱۲۴۴ ق در قمشه اصفهان متولد، پدرش میرزا یوسف نام داشت، او بسیار زیرک و با هوش بود و سریع توانست وارد دستگاه درباری شود.^۱ ورود میرزا قهرمان به دستگاه عزیز خان سردار کل از سال ۱۲۷۴ ق با منصب مستوفی نظام، سپس رئیس دفتر لشکر شروع شد و به مدت ۲۰ سال ادامه یافت^۲

سال ۱۲۸۲ ق از طرف ناصرالدین شاه ملقب به مشیر لشکر شد، و سال ۱۲۸۳ ق با مشایعت سردار کل که به منصب وزارت جنگ رسیده بود به تهران بازگشت و در همان سال ۱۲۸۳ ق طبق سند شماره ۵۲ در صفحه ۱۱ این کتاب به فرمان همایون میرزا موفق به دریافت نشان سرتیپی درجه اول و لقب امین لشکری شد و به علت آشنایی که به امور تبریز داشت مامور رسیدگی به کارهای آنجا شد. مدتی بعد در سال ۱۲۸۵ ق به جای سردار کل، موید الدوله به پیشکاری آذربایجان منصوب شد و میرزا قهرمان با لقب مشیر لشکر کما فی سابق در خدمت او به امور رسیدگی می‌کرد، تا این که در سال ۱۲۸۸ ق با مرگ سردار کل سه ماه امین لشکر پیشکاری ولیعهد را عهده دار شد و در سال ۱۲۹۰ ق. از طرف شاه به وزارت گمرکات نائل شد.

که در فراز و نشیب‌های این وزارت‌خانه مستند بر سندهای مندرج در این کتاب به شماره‌های ۲۶۸-۲۸۵-۲۶۳-۲۷۴ و... با فراست و کیاست دست و پنجه نرم می‌کرد، مسئله گمرک و عوارضات مربوط به آن در دوره ناصر برای ایران بسیار مهم و حائز اهمیت بوده، چنانکه سندهای زیادی به شماره‌های ۲۶۸-۲۷۶-۲۷۷-۲۸۰-۲۸۵-۲۷۸-۳۲۹-۳۶۵-۳۷۶-۴۷۱-۷ و... در این کتاب متعلق به این مسئله است، به هر حال در سال ۱۲۹۶ ه. ق. امین لشکر پیشکاری و وزارت عهده دار ولیعهد مظفرالدین میرزا را برعهده گرفت، یک سال بعد ۱۲۹۹ ه. ق. تا ۱۲۹۷ ه. ق مجدداً وزارت گمرکات را عهده دار شد.

سال ۱۲۹۹ ه. ق. به جای امیر نظام گروسی وزارت فواید عامه، وزارتتی که تازه تأسیس شده بود، را با عضویت در مجلس تحقیق بر عهده گرفت.

سال ۱۳۰۰ ه. ق در سفر دوم ناصر الدین شاه به خراسان میرزا

از جمله مسائل مهم که در این مجموعه‌ی اسناد و مکاتبات، جلب توجه می‌کند مسئله گمرکات و نظام است که از نظر شاه اهمیت بسیار داشت

امین لشکر

به شمار می‌آید^۶ سال ۱۳۰۷ ه. ق بار دیگر مورد تفقد شاه قرار گرفت و زمانی که ناصرالدین شاه از سومین سفر خود منصبی به او نداد و نهایتاً در سال ۱۳۱۰ درگذشت.

مؤلفین در مقدمه نسبتاً مفصلاً که برای این پژوهش، مورد بحث قرار داده‌اند به روند کار و مسائل و مشکلاتی که در این راستا به وجود آمده اشاره می‌کنند، و به طور مختصر و موجز به زندگینامه میرزا قهرمان امین لشکر با استناد به اسناد و منابع معتبر و با توجه به اوضاع و احوال آن روزگار ایران می‌پردازند، آنها در مقدمه جهت معرفی این کار اظهار می‌دارند که این پژوهش از ۱۲۷۴ ه. ق مصادف با دهمین سال سلطنت ناصرالدین شاه بوده آغاز شده و تا سال ۱۳۰۹ ه. ق یعنی چهار سال قبل از قتل شاه به مدت ۳۵ سال روزگار قاجاریه را در بر می‌گیرد. کتاب به تاریخ خانم منصوره اتحادیه و آقای سعید روحی در ۴۴۷ صفحه تنظیم شده است، در ابتدا پس از مقدمه نسبتاً مفصل نویسندگان به بازخوانی و استنساخ ۵۰۳ سند و ارائه تصویر چند سند مربوطه پرداخته‌اند. سپس نامه عنوانی، که مؤلفین جهت معرفی مختصری از زندگینامه، افرادی که به نحوی با امین لشکر ارتباط داشته‌اند ذکر شده است. از نکات قابل توجه و ارزنده کتاب مذکور دارا بودن فهرست خلاصه ۵۰۳ سند مندرج در همین کتاب است که جستجوی خواننده را جهت یافتن سند مورد نظر به راحتی فراهم می‌آورد. نهایتاً فهرست اعلام پایان بخش کتاب است. در این مجموعه بسیاری از نامه‌ها تاریخ ندارند بنابراین ترتیب مکاتبات تا حدی مشکل بوده تعدادی هم با استناد به موضوع ردیف شده‌اند و بقیه در انتهای کتاب آورده شده است. در کل محتوای نامه‌ها متنوع و شامل مکاتبات میرزا قهرمان به ناصرالدین شاه و جوابیه‌های شاه به او است که بیشترین اسناد را در بر می‌گیرد.

تعدادی از نامه‌های کوتاه، خطاب به ولیعهد است و درباره اوضاع و احوال گوناگون آذربایجان بین سال‌های ۱۲۹۷-۱۲۹۶ ه. ق که میرزا قهرمان پست پیشکاری آن ایالات را برعهده داشته است بحث می‌کند، برخی دیگر از مکاتبات هم که با رجال درباری وقت صورت گرفته، موجود است که پاره‌ای دوستانه و بعضی محتوی مسائل حکومتی و دولتی را در بر می‌گیرند.

از جمله مسائل مهم که در این مجموعه‌ی اسناد و مکاتبات، جلب توجه

قهرمان از جمله ملتزمین رکاب وی بود، او سفر نامه‌ای را به رشته تحریر در آورد «که یک نسخه آن از پس حوادث روزگار بر جای مانده است» این سفر نامه از هر حیث قابل توجه هستند، در سال ۱۳۰۱ ه. ق برای مدت کوتاهی وزیر خالصجات تهران و عضو شورای کبری دولتی و همچنین وزیر لشکر شد، اما از سال ۱۳۰۳ ه. به علت سعایت رجال درباری نزد ناصرالدین شاه امین لشکر مورد بی مهری شاه قرار گرفت و با ترفند با قیداری به دولت، دستور تبعیدش را به اردبیل از شاه گرفتند^۴ گویا در این زمان به خاطر همین مسئله نامه‌ای سخت به شاه نوشت که شاه بسیار عصبانی و حکم تبعیدش را داد^۵ سال ۱۳۰۶ ه. ق با ورود به تبریز شروع به نگارش روزنامه توقیف در تبریز کرد که بی تردید از منابع دست اول و مفید برای تاریخ آن روزگار از جهت آشنایی با وضع، بسیاری از شهرها و حالات و مسائل اجتماعی اشخاص و موضع مردم

امین لشکر

می‌کند مسئله گمرکات و نظام است که از نظر شاه اهمیت بسیار داشت او با دقت به این مسئله رسیدگی کرد، به طوری که بیشترین تعداد اسناد موجود در این کتاب را با شماره‌های متعدد و در ردیف‌های متفاوت شامل می‌شود. مسئله مهم دیگر که از بررسی این اسناد استنباط می‌شود و مؤلفین نیز به آن پرداخته‌اند، موقعیت ولیعهد در برابر پیشکار و صدر اعظم است که حاکی از نحوه اداره امور آن ایالات یعنی آذربایجان است، چرا که ایالات آذربایجان به دلایل مختلف، اقتصادی، سیاسی، نظامی، تاریخی، نسبت به سایر ایالات از اهمیت بیشتری برخوردار بوده، به خصوص که اقامتگاه ولیعهد محسوب می‌شد و این مزید بر علت شده تا از ویژگی‌ها و مزایای زیادی برخوردار باشد. در اکثر نامه‌ها توجه شاه به امین لشکر مشهود است، چنانکه می‌بینیم شاه طی نامه‌های ولایات و حاکمیت آذربایجان را زیر نظر امین لشکر قرار می‌دهد. علاوه بر این، نامه‌های دیگری از شاه به ولیعهد شاه به رجال درباری و یا بر عکس از آن افراد به شاه موجود است که نشان دهنده رابطه‌های موجود در دربار است. مؤلفین معتقدند که در همه دوران رابطه شاه با رجال درباری قطع نمی‌شد، چه در حد دوران خوب و پیشرفت آن رجال و چه زمانی که مورد مغضوبیت قرار می‌گرفتند، برای صحت این نظریه مؤلف‌نامه‌ای محرمانه از شاه به سردار کل را در دست دارد که به نوشته وی، همیشه به او سردار کل، کمال التفات دانسته ولی اکنون به ظاهر نسبت به او کم التفات شده است، گاهی اتفاق می‌افتاد شاه، رجال کارگزار را تشویق و از کارهایشان تعریف می‌کرد و گاهی هم به خاطر قصور، آنها را مواخذه می‌کرد، مثلاً سندی به تاریخ ذی الحجه ۱۲۸۷ هـ. ق در دست است که شاه از امین لشکر می‌پرسد که چرا ۲۰۰۰ تومان که به ساوجبلاغ حواله داده وصول نشده و چرا ۶۰۰ تومان از مواجب عملجات اصطبل را نپرداخته و حواله گاه وصول نشده است. اکثر اوقات هم بعد از این گونه نامه‌ها شاه از آنها دلجویی می‌کرد، در جایی به امین لشکر می‌نویسد «اگر در باب مالیات و نظم قشون تغییری می‌کند نباید دلتنگی نوکرهای آنجا باشد چاره نیست سکوت نمی‌توان کرد، به سندهای شماره ۱۹-۱۱۵-۱۳۴-۲۰۳-۲۸۱ و ... می‌توان مراجعه کرد. قابل توجه است که در خلال این اسناد به کرات نامه‌های از ناصرالدین شاه موجود است که آسودگی و فراهم آوردن امکانات برای رعایا را تأکید می‌کند برای مثال می‌توان به سندهای شماره ۲۰۹-۲۰۴ مراجعه شود.

به طور کلی آنچه در طول بررسی و استنباط این مکاتبات به چشم می‌خورد امور بی نظم و ترتیب که غالباً ناشی از ضعف دولت مرکزی است، برای خواننده مبرهن است به طوری که شاه مجبور بود اوامرش را بارها با جریئات تکرار کند و یا برای مقدار ناچیز مالیات و یا نظم قشون شخصاً مکاتبه و سفارش کند. مؤلفین به دو مسئله بی نظمی قشون و اشکالات مالی که از جمله مسائل دائمی و لاینحل حکومت قاجار است اشاره می‌کنند «البته نظم قشون بستگی به جمع‌آوری مالیات داشت دولت نه تنها موفق به تنظیم نحوه جمع‌آوری مالیات نبود، بلکه کسری بودجه اشکال عمده بی نظمی در کار قشون و امور دولت بود و تعجب‌آور است با وجودی که دولت ایران در اوایل قرن گذشته به فکر استفاده از صاحب منصبان خارجی برای تنظیم امور نظامی افتاد، اما برای نظم

وصول مالیات تا مدت‌ها از مستشاران خارجی در امور نظامی خود موجب گرفتاری و مشکلات متعددی می‌شد که دولت ایران را از دستیابی به این امور منصرف می‌کرد»^۱

در این مجموعه مکاتبات «اشکالات مالی» و کسری بودجه دولت، بیش از هر چیز به چشم می‌خورد و نامه‌های متعددی درباره به موقع نرسیدن اقساط مالیات وجود دارد، چنانکه در نامه‌های امین‌الدوله به امین لشکر می‌نویسد «شاه آذربایجان را از بالا معتبر می‌داند و انتظار بیشتری از آنجا دارد در حالی که مالیات عربستان با بهمهان به زودی برسد، چرا آذربایجان نرسد.»^۲ و ...

در یک ارزیابی کلی می‌توان گفت که پژوهش حاضر از نظر موضوع و ضرورت تحقیق در ردیف مهم‌ترین آثاری قرار گرفته که تا کنون با ری کردی جدید و آکادمیک و با تاسی به اسناد و منابع معتبر آن دوره بخصوص اسناد و مکاتبات امین لشکر با رجال کارگزار به بررسی و مذاقه ایران عصر قاجار به پرداخته است.

در تورق مقدمه کتاب مخاطب به راحتی می‌تواند به افق دید گسترده مؤلفین و اشراف آنها به مباحث مربوط به موضوع پی ببرد، آنها با استناد و استنباط خود از اسنادی که در دست دارند روایت‌های متعددی و در عین حال درستی از زندگی امین لشکر ارائه می‌دهند، افزون بر این؛ روش تدوین در طول نوشتار حاضر با توجه به پراکندگی مطالب محتوای اسناد از نظر هماهنگی و یک دستی قابل توجه است به طوری که مؤلفین با نثری روان اما تحلیل تلاش کرده‌اند برداشت‌های خود را از اسناد و مکاتبات آن دوره در براب رخواننده قرار دهند. این جستار علی‌رغم ارزش و اعتبار قابل توجهی که داراست و اطلاعات مفیدی راجع به ایران عصر قاجار به خواننده ارائه می‌دهد، نقد کوتاهی آنها هم طرح سوالات و مفروضات تکراری که نویسندگان دیگر به کرات آن را مطرح کرده‌اند می‌توان داشت، مثلاً چرا ناصرالدین شاه قدرت ولیعهد را محدود کرد؟ آیا از او واهمه داشت؟ و سوالاتی دیگر از این قبیل. از نقاط ضعف کتاب است، هر چند این مسئله از اهمیت و ارزش کیفی کتاب نمی‌کاهد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- نادر میرزا، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، به کوشش طباطبائی مجد، تهران، ۱۳۷۳. ص ۱۴۰
- ۲- انتشار، ایرج. سفرنامه میرزا قهرمان
- ۳- امین لشکر، میرزا قهرمان، روزنامه سفر خراسان، کوشش ایرج افشار و مجد رسول دریا گشت، تهران، اساطیر، ۱۳۷۴، ص ۱۱۰ و ۱۱۱.
- ۴- بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۴، ۱۳، ج ۲، تهران ازوار، ۱۳۷۸، ص ۳۳۵.
- ۵- همان، ص ۳۳۶.
- ۶- امی لشکر، روزنامه سفر خراسان، ص ۱۰ و ۱۱.
- ۷- اتحادیه، منصوره و روحی، سعید، مکاتبات میرزا قهرمان امین لشکر، تهران، نشر تاریخ ایران، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۲۳.
- ۸- همان، ص ۲۴.